BO‘LAJAK MUTAXASSISLARNI ZARGARLIK, MISGARLIK, KANDIKORLIK, O‘YMAKORLIK, OFORT VA EKOTURIZM VOSITASIDA SAMOGEN TARBIYALASH

САМОГЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА, МЕДНО-ЧЕКАННОГО ДЕЛА, ГРАВИРОВКИ, РЕЗЬБЫ, ОФОРТА И ЭКОТУРИЗМА

SELF-GENERATIVE (SAMOGENIC) EDUCATION OF STUDENTS THROUGH JEWELRY ART, COPPERSMITHING, ENGRAVING, CARVING, ETCHING, AND ECOTOURISM

ALLANOV SHUXRAT QILICHOVICH
TERMIZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI KATTA O‘QITUVCHISI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq amaliy san’ati tizimida zargarlikning tutgan o‘rni hamda uning vujudga kelish va rivojlanish tarixi ilmiy-tarixiy jihatdan tahlil qilingan. Zargarlik san’atining ibtidoiy jamiyat davridan boshlab shakllanganligi va asrlar davomida takomillashib borganligi arxeologik manbalar hamda qadimgi madaniyat kashfiyotlari asosida yoritilgan. Eramizgacha bo‘lgan IV-III ming yilliklarga oid tosh, suyak va chig‘anoqlardan yasalgan bezaklardan tortib, I-VIII asrlarga mansub Ayritom, Afrosiyob, Dalvarzintepa, Xolchayon, Ayoz qal’a kabi obidalardan topilgan bronza taqinchoqlar va devoriy tasvirlar misolida milliy zargarlik san’atining qadimiy an’analari, badiiy uslublari hamda estetik shakllanish bosqichlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: zargarlik, haykal, bezak, chig‘anoq, munchoq, taqinchoq, naqsh, kandakor, tasviriy san’at, gravura, litografiya, linografiya, ofort, ksilografiya, an’ana.

Аннотация. В данной статье с научно-исторической точки зрения анализируются место ювелирного искусства в системе узбекского народно-прикладного творчества, а также история его возникновения и развития. Становление ювелирного дела, начиная с эпохи первобытно-общинного строя, и его эволюция на протяжении веков освещаются на основе археологических источников и памятников древней культуры. На примере украшений из камня, кости и ракушек, относящихся к IV–III тысячелетиям до н.э., а также бронзовых подвесок и настенных изображений I–VIII веков н.э., найденных в Айритоме, Афрасиабе, Дальверзинтепе, Холчаяне и Аяз-кале, раскрываются древние традиции, художественные стили и этапы эстетического формирования национального ювелирного искусства.

Ключевые слова: ювелирное дело, скульптура, декор, ракушка, бусина, украшение, узор, гравер, изобразительное искусство, гравюра, литография, линография, офорт, ксилография, традиция.

Abstract. This article presents a scientific and historical analysis of the role of jewelry art within Uzbek folk applied arts, tracing its origins and evolutionary trajectory. The emergence of jewelry craft during the primitive era and its gradual refinement over centuries are highlighted using archaeological evidence and ancient cultural artifacts. Drawing upon stone, bone, and shell ornaments dating back to the 4th–3rd millennia BC, as well as bronze pendants and wall imagery from the 1st–8th centuries AD discovered at historical sites such as Ayritom, Afrosiab, Dalvarzintepe, Holchayon, and Ayaz-kala, the study outlines the ancient traditions, artistic techniques, and aesthetic developments of national jewelry art.

Keywords: jewelry, sculpture, decor, shell, bead, decoration, pattern, engraver, fine art, engraving, lithography, linography, etching, woodcut, tradition.

IV-V asrlarda ham zargarlik buyumlari ishlangan. Masalan, Xorazmda shishadan yasalgan sher, qurbaqa shaklidagi munchoqlar topilgan. Bolalik-tepadagi V asr oxiri – IV asrning boshlariga mansub devoriy rasmda erkaklarning qo‘lida sovg‘a taqinchoqlar ham tasvirlangan. Bundan tashqari, ayol sochlarida osma taqinchoqlar tasvirlangan.

X-XI asrlar o‘rtasida bitta katta teshikli suyakli tugmalar ishlangan. XIV-XV asrlarda zargarlik juda yaxshi rivojlangan bo‘lsa-da, nima uchundir bugungacha juda kam miqdorda saqlanib qolingan. Ba’zi bir yozma manbalarda keltirlishicha, XIV asr oxiri – XV asr boshlarida Tavois shahrida yashagan zargar, bundan tashqari, Husaynning o‘g‘li Muhammad zargar XV asrning ikkinchi yarmida yashagan usta Ali zargar, Xo‘ja Sulton Husayn zargar, Xo‘ja bobo Do‘stning o‘g‘li Xo‘ja Hasan zargar nomlari bizgacha ma’lum bo‘lib kelgan.

XVI asrda ishlangan jo‘mrak bezagi zargarlik buyumlari faqat devoriy rasmlar orqali yetib kelgan. XIV-XVII asrlarda zargarlik buyumlarining naqsh bezaklari murakkablashib borgan. XIII-XIV asrlargacha zargarlik buyumlarida ko‘pincha hayvonlar tasvirlangan bo‘lsa, keyinchalik esa arab yozuvlari kompozitsiyaga kirib, o‘ziga xos ko‘rinish bergan. Bu yozuvlar, bir tomondan, naqsh bezagi; ikkinchi tomondan, ma’no jihatdan farqlanar edi. XVIII asrda O‘rta Osiyodagi o‘zaro chetki nizolar zargarlik san’atining rivojlanishiga salbiy ta’sir etadi. Keyinchalik, xonliklar paydo bo‘lishi bilan zargarlik yanada rivojlana boshlagan.

Misgarlik – misdan qurollar, uy-ro‘zg‘or ashyolari, turli buyumlar yasaydigan hunarmandchilikning qadimgi turlaridan hisoblanadi. qadimda misgarlar sof misni sovuqlayin ishlaganlar, shu tufayli mis buyumlar yumshoq va mo‘rt bo‘lgan. Keyinroq esa misgarlar buyumlarni mis va qalay qotishmasidan hosil qilingan bronzadan yasaganlar va bunday buyumlar birmuncha pishiqroq bo‘lgan.

Qurama tog‘larining janubi-g‘arbiy qismidan, Nurota va Qizilqum tog‘laridan topilgan buyumlar (tarkibida mis ko‘p bo‘lgan bronza idishlar) misgarlikning O‘zbekiston hududida ham qadimdan rivojlanganligini tasdiqlaydi. Naqshdor mis idishlar yasashning qadimiy markazi Buxoro bo‘lgan. XVIII-XIX asrlarga kelib Buxoro, Samarqand, Qo‘qon kabi shaharlarda a’lo sifatli mis va bronza idishlar, buyumlar yasash keng rivojlangan. Toshkent, Xiva kabi shaharlarda ham o‘ziga xos misgarlik maktablari shakllangan. Misgarlar mis idishlarni, asosan, ikki xil yo‘l bilan -eritib quyganlar yoki bolg‘alab yasaganlar.

Idishlarni bolg‘alab yasashda, asosan, sandondan foydalanilgan. Buyumni yasash paytida metall tez-tez qizdirib turilgan. Tun (suv idish) yoki ko‘za kabi murakkab idishlarni yasashda avval ayrim bo‘laklari quyilib, so‘ng ular bir-biriga qalaylangan. Buyum qolipidan ko‘chirilgach, tozalanib, so‘ng unga naqqoshlar gul tushirganlar.

Misgarlik buyumlari ichida choydish, oftoba, lagan, ko‘za, qumg‘on, tog‘ora, barkash, samovar va boshqalar keng tarqalgan. Bu buyumlar Toshkent, Buxoro, Xiva, Qo‘qon kabi boshqa shaharlarning yangi texnika bilan jihozlangan misgarlik artellarida (korxonalarida) hozir ham ishlab chiqarilmoqda. Toshkent ishlab chiqarish kooperatsiyasiga qarashli hunar-texnika maktabida professional misgarlar tayyorlanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Tarix instituti O‘zbekiston tarixi bo‘limi xodimlari tomonidan mamlakatimiz viloyatlari va tumanlariga yiliga ikki martadan (1987 yildan boshlab qayta tiklangan) etnografik va etnosotsiologik safarlar o‘tkazilib kelinmoqda. Ana shu safar davomida, xalqimiz urf-odatlari, madaniyati, turmush tarzi, an’ana va marosimlarini o‘rganish bilan birga, milliy hunarmandchilikka ham e’tibor berildi.

Kandakor (fors-tojik tilidan olingan

bo‘lib, ادناك – kanda – o‘yish, يروك – kori – ish) deb metallga o‘yib naqsh ishlovchi (kandakorlik bilan shug‘ullanuvchi) hunarmandga aytiladi. Kandakor naqsh tushurgan idish yoki buyum kandakori deb ataladi (kandakori lagan, kandakori oftoba va h.k.).

Kandakorlik – amaliy san’at turlaridan biri hisoblanib, metall o‘ymakorligi. Arxeologik materiallar bu san’atning juda qadimiyligini tasdiqlaydi. Masalan, Farg‘ona vodiysidan (Katta Farg‘ona kanali qurilishida) topilgan bilaguzuklar. Amudaryo topilmalari orasida metallga o‘yib ishlangan naqshlar uchraydi. Kushon podsholigida arab istilosiga qadar kandakorlik ancha rivoj topgan. O‘rta Osiyoda o‘simliksimon, geometrik naqshlar chizish, arabcha harflardan naqshga o‘xshatib o‘ymakor baytlar bitish san’ati avj olgan.

Kandakorlikda qush, hayvon, o‘simlklarning tasvirlari va turli geometrik naqshlar ko‘paydi. Temuriylar davrida metall idish, buyum va qurollarni bezatishning turli usul va uslublari vujudga keldi. Kandakorlik san’ati yanada nafislashdi (masalan, Sohibqiron Amir Temur buyrug‘i bilan Ahmad Yassaviy maqbarasi uchun quydirilgan ulkan qozon. Ermitaj)

O‘ymakorlik – amaliy bezak san’atining eng qadimiy va eng keng tarqalgan turlaridan biri. Yog‘och, ganch, metall, tosh, suyak, lak, terrakota va boshqalarga o‘yib, yo‘nib badiiy shakl beriladi. Ulardan bino qismlarini bezashda, uy-ro‘zg‘or buyumlari,turli asbob, qurollarni nafislashtirishda, kichik haykaltaroshlik asarlari yaratishda foydalaniladi. O‘ymakorlikning yog‘och o‘ymakorligi (duradgorlik), ganch o‘ymakorligi (ganchkorlik), tosh o‘ymakorligi, metall o‘ymakorligi (kandakorlik), suyak o‘ymakorligi kabi turlari mavjud.

Bu kabi qadimiy an’analar zamonaviy binolarni bezashda ham davom ettirilmoqda. Monumental binolarni yaratishda me’morlar bilan o‘ymakor ustalarning azaliy hamkorligi sobiq ittifoq davrida ham davom ettirildi. Bu sohada, ayniqsa, A.V.Shchusev, S.N.Polupanov kabi atoqli arxitektorlar-ning faoliyati diqqatga loyiq. Usta Sh.Murodov, Sh.G‘afurov, K.Jalilov, T.Arslonqulov, M.Usmanov kabi ganch o‘ymakorlari, O.Polvonov, S.Xo‘jaev, U.Zufarov, M.Qosimov, N.Ibrohimov, Q.Haydarov, N.Narzullaev kabi yog‘och o‘ymakorlari qadimiy an’analarni yangi davr ruhi bilan boyitib, o‘ymakorlik san’atini rivojlantirdilar. Keyingi yillarda tosh o‘ymakorlari, kandakor ustalarning ijodiy faoliyatlariga keng imkoniyatlar yaratildi.

Hozirda o‘ymakorlik usullaridan tasviriy san’at (grafika) asarlari yaratishda ham keng foydalanilmoqda (masalan, gravyura, litografiya, linogravyura, ofort, ksilografiya).

Tosh o‘ymakorligi – amaliy bezak san’atining keng tarqalgan turlaridan biri. Arxeologiya materiallari toshni o‘yib naqsh, tasvir hosil qilish san’atining juda qadimiyligini ko‘rsatadi. Bunda yozuv, naqsh, tasavir relf (baland yoki yassi) hosil qilib, o‘yib, qirib ishlanadi. Ishlatiladigan o‘rni va bezakning maqsad-vazifasiga qarab, yumshoq (gipstosh, talkoxlorit, oxaktosh va boshqalar), o‘rtacha (malaxit, marmar va boshqalar), qattiq (nefrit, lazurit, yashma va boshqalar) toshlardan foydalaniladi. Tosh turlari inkrustatsiya qilinishi, o‘zaro biriktirilishi, zichlab-qalab mustahkamlab, keyin tosh o‘ymakorligi bilan bezatilishi mumkin.

O‘zbekiston hududida tosh o‘ymakorligining ilk namunalari neolit, evolit, bronza davrlariga mansub. Mineral va tog‘ jinslarining texnik xossalari o‘rtaosiyolik ustalarga qadimdan ma’lum bo‘lgan. O‘rta Osiyoda yassi relefli tosh o‘ymakorligi rivoj topgan. Toshtaroshlik bilan shug‘ullanuvchi ustalar XX asr boshlarigacha toshni kesish, yo‘nish va bezash ishlarini ibtidoiy usullarda bajarganlar, ularning ish qurollari ham yog‘ochsozlar, yog‘och o‘ymakorligi qurollariga juda o‘xshash bo‘lgan. Hozirgi

vaqtga kelib, tosh o‘ymakorligining asosiy qismi mexanizatsiyalashtirilgan.

Ofort (fransuz tilidan olingan bo‘lib, lau-forte – nitrat kislota) -gravyura (metall o‘ymakorligi)ning keng tarqalgan turlaridan biri. Bunda tasvir metall taxtaga kislota ta’sir ettirib hosil qilinadi. Tekis va silliq mis yoki qo‘rg‘oshin taxta sirti kislotaga chidamli lok bilan bo‘yaladi. Keyin gravyura ignasi yordami bilan o‘yib tasvir chiziladi. O‘yilgan (qirilgan) joylar kislota ta’sirida yana chuqurlashadi va u yerga bo‘yoq tushib, uning ottiskasida tasvir hosil bo‘ladi. Bu usul rangli bosmada ham qo‘llaniladi.

Ofort XVI asr boshlaridan ma’lum. Dastlab Germaniyada vujudga kelgan (temir taxtaga tuz kislotasi ta’sir ettirilgan). A.Dyurer va boshqalar atoqli rassomlar ko‘pgina asarlarini shu usulda yaratganlar. Keyinchalik mis taxtaga azot kislotasi ishlatilgan.

XVII asrda Ofort Yevropa realist rassomlarining sevimli texnikasi bo‘lib qoldi. A.Van Deyk, Rembrandt, F.Goyya, I.I.Shishkin, I.N.Kramskoy, I.E.Repin, V.A.Serov va boshqalar Ofort texnikasini rivojlantirishga katta hissa qo‘shdilar, shu yo‘l bilan o‘lmas asarlar yaratdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. -T.: O‘zbekiston, 2019. -591 b.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi. O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009. – 48-bet.
3. Kuraxmedov A.Samarqandlik hunarmandlar // Fan va turmush, 2000. -5-son. -21-22-betlar.
4. Suleymanov I.K. O kadrovom potensiale remeslennikov v Uzbekistane 20- godov //Общestvennыe nauki v Uzbekistane. -№6. -1998. – S. 43-44.
5. To‘xtaev A.Q. O‘zbekistonda milliy hunarmandchilik va uni “sotsialistik” asosda sanoatlashtirishning ijtimoiy oqibatlari (1917-1941 yillar); Tarix fan, nom. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2001.
6. Qilichev U.A. O‘zbekistonda milliy hunarmandchilikning rivojlanishi (1991-2006-yy.): Tarix fan nom. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2010.
7. Hamidova M. O‘zbekistonning kashtasi-yu zardo‘zi // Fan va turmush. -2000. -5-son. -39-40-betlar.
8. Рещereva Ye.M. Goncharnoe proizvodstvo Sredney Azii. -M.; -L., 1959.
9. Razvadskiy V. Opыt issledovaniya goncharnogo i nekotorыx drugix kustarnыx promыslov v Turkestanskom krae. – Tashkent, 1916.
10. Rassudova R. O‘zbek kashtachilik san’ati. – Toshkent, 1961.
11. Raximov M.K. Narodnыe prinsipы v sovremennoy xudojestvennoy keramike Uzbekistana. -Tashkent, 1964.
12. Sohibqiron Amir Temur davrida hunarmandchilik //Toshkent oqshomi gazetasi, 2004-yil, iyul).
13. Sergeev B. O‘zbekistonda misgarlik. – Toshkent, 1963.
14. Faxretdinova D.A. Yuvelirnoe iskusstvo Uzbekistana. – Tashkent, 1998. – S. 64.
15. Chepeloveskaya G.I. Kashtachilik. O‘zbekiston so‘zanasi. – Toshkent, 1961.